

**ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ
АНТРОПОЛЕКСЕМАЛАРДЫҢ ПРАГМА-ДИСКУРСИВ
ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ**

Г. Тлеумуратов,

*Филология илимлериниң кандидаты,
доцент Қарақалпақ мәмлекетлик
университети*

А.Г. Тлеумуратов,

Қарақалпақ мәмлекетлик университети

DOI:

<https://doi.org/10.5281/zenodo.14270762>

Хәзирги заман тил билиминде антропоцентрикалық парадигмалардың пайда болыуы хәм рауажланыуы менен инсан хәм оның тилин бир – бири менен тығыз байланиста үйрениу баслы мәселеге айналды.

Сонлықтан бизиң бугинги баянатымиз инглис хәм қарақалпақ тиллериндеги антрополоксемалардың сөйлесиу, яғный коммуникация процесинде өзлерин қалай атау, бахалау, улыуа инсан сыпатламаларының бәрщесин өз ишине қамтыйтуғын лексикалық бирликлердиң қолланыу өзгешеликлерин ашып бериуди мақсет еттик. Бул өзгешеликлердиң хәммеси усы баянат көлемине жайғаспағанлықтан, оларды улыуамаластырған жағдайда талқын етиуди мақул көрдик.

Антрополоксикалық микросистема аз яки кең көлемде болсын, хәзирги қарақалпақ тилинде арнаулы түрде үйренилмеген, қала берди инглис хәм қарақалпақ тиллери материалында салыстырмалы контрастивлик планда изертленбеген. Хәттеки соны айтыуымыз мумкин, қайсы тилде болсада антрополоксемалар өзиниң семантика – функционаллық бағдарлары хәм маңызы бойынша биргелки емес

Тилде антрополоксемалар өзлериниң бахалау хәм антропоцентрикалық компонентлери менен ажыралып турады, себеби олардың басым көпшилиги инсанды (яғный адамды) атау (номинациялау) хәм тәрийплеу менен бир қатар, инсан өмириниң тиккелей объектив дүнья менен тығыз байланысында сәулелендиреди хәм инсанды (адамзатты) концептуализациялау усылларының бирине айналады. Себеби антрополоксемалардың тийкарында «тил хәм инсан» яғный «субъект хәм дүнья» қатнасы проблемасы турады хәм усы лексикалық кураллар жәрдемінде инсан шахсының биз билген хәм билмеген айрықшалықларың қәсийетлерин айқынластырып береді.

Антрополоксемалар инсан психикасы ньюансларын хәр қыйлы кубылысларға, шәраятларға жәнеде басқа шахсларға болған эмоционал қатнасларды анықлайды. Сонлықтан булар тек адамды, оның сыпатын,

ҳарекетин, минез – қулқын, эмоционаллық сезимлерин, социаллық ролин т.б тәреплерин аңлатыўшы лексикалық бирликлер сыпатында түсинемиз.

Антрополоксемалар ҳазирги изертлеўшилер тәрепинен инсанға сыпатлама бериў, баҳалаў қатнаслары бойынша үш турге бөлип үйрениўди усыныс етеди; 1) позитивлик, 2)нейтрал, 3) негативлик баҳалаўлар тийкарында. Л.В.Дуличенконың пикири бойынша көпшилик топарды, өнимлилик дәрежеси бойыншада инсанды негативлик позициядан сыпатлайтуғын антрополоксемалардың басым екенлигин атап өтеди. Бизинше бул пикирди англис хәм қарақалпақ тиллери материалларында изертлеў нәтийжеси қалай тастыйықлайды, ҳазирше белгисиз, бирақ исенемиз мәселеге прагма – дискурсив усылда жантасыў буны әлбетте ашып береді деген умиттемиз.

Антрополоксемалар лингвистикалық әдебиятларда ҳәр турли классификацияланады. Буны биз Л.В. Красникова, Е.С.Сысоева, В.И.Заботкина, Е.Н.Рудиевалардың, жергиликли тилшилерден А.К.Абдурахманов, Э.Бегматов, Е.Бердимуратовтың пикирлерин есапқа алған ҳалда антрополоксемаларда төмендегише тәртиплестириўге ҳарекет еттик. Еки тилдеде олардың сөйлеўде функционал өзгешеликлерин есапқа алдық.

1. Номинатив антрополоксемалар; буған адам атлары, атасының аты, лақаплар тағы басқалар киреди. Сцны байқадық, англис тилинде физикалық кемисликке тийкарланған лақаплар дерлик аз. Мысалы, қарақалпақ тилинде; Мәтим маңқа, Есенбай пушық Тәжим қуныщ сыяқлы. Басқа мотивациядағы, формадағы лақаплар жүдә көп.

2. Социаллық антрополоксемалар; Мысалы; teacher, manager, муғаллим, шыпакер, аңшы т.б.

3.Сапалық антрополоксемалар; Мысалы, intelligent, hardworking man, ақыллы, мийнеткеш.

4.Эмоционал антрополоксемалар; cheerful, empathetic, куўанышлы, сезимтал, ызалы адамлар.

5.Этнокультуралық антрополоксемалар; Asian, Germanic, қарақалпақшылық, өзбекшилик байланыслы, бет ашар бала, бахши йигит.

Булардың ишки микроклассификациясын ислеп шығыў, көп изленислерди, сәйкес болған анализлерди талап етеди. Жоқарыда биз айтып өткен антрополоксемалардың үш турлиликине таянған ҳалда соны анықладық, адамға сыпатлама бериў унамлы яки унамсыз көз қарастан баҳаланғанда антрополоксемалық бирликлердиң тек ғана денотативлик хәм коннотативлик мәнилери арқалы аңлатылатуғынлығын, нейтрал позиция тек көбинесе денотатив мәнилер арқалы билдирилетуғын анықладық. Мысалы; *flyer, worker, physician* / **ушыўшы, жумысшы, шыпакер**, егер адамға унамлы баҳа берилсе; мысалы; *genius, master, expert, man of courage, workman* / **данышпан, билгиш, жуўас** т.б. ал унамсыз баҳа берилсе мысалы; *egoist, cunning, devil* / **аңқаў, сум, ақкөкирек, түлки, мақтаншақ, ҳийлекер** т.б. еки мәниде денотатив хәм коннотатив мәниде қолланылатуғын, антрополоксемалар еки тилде де жуда көп.

Жоқарыда келтирилген 5 түрлі классификация антрополексемалардың үш түрінде өз ишине қамтыйды.

Енді антрополексемалардың прагма-дискурсивтік нәзерден қарасақ, төмендегі мәселелерге итибар береміз, биз буларды улыўмаластырып айттып кетпекшиміз. Биз прагма-дискурсивтік компоненттерди төмендегіше түсинеміз. Демек бул, инсанды бақалаўда социаллық, мәдений, этикалық, ассоциативтік, ситуативтік, контекстуаллық хәм жанрлық коннотациялар комплекси деп есаплаймыз. Булардың хәммеси тилде тек ғана когнитивтік тийкарда геўделенеди, ямаса өз сәўлелениўин табады. Олардың спецификалық семантикасы көплеген хәр қыйлы элементтерден турады. Лексикалық мәнилерде бир ўақытта кешетуғын сөйлеў актинде сөйлеўшиниң нийети, сөйлесиў ситуациясы, сөйлеўшилер статусы, сөйлесиў предмети информацияны (мағлыўматларды) билдиреди хәм сөйлеў актиндеги иллюкутивтік күш (тәсийр) дәрежеси белгиленеди. Егерде биз еки тилде мысалы социаллық, ассоциативтік ямаса контекстуал мәниде *адам/ тап* антрополексемасының спецификалық семантикасын прагма-дискурсивтік сөйлесиў ракурсында көрсетсек инглиз тилинде *тап* лексемасы төмендегі функциональ мәнилерге ийе болады; *адам, инсан, адамзат, ер, ери, ер адам, хызметкер, теңизши, питкериўши, әскер, дос, жолдас* т.б. мәнилерди аңлатыўы мүмкин, ал қарақалпақ тилинде; *адам, инсан, адамзат, азамат, еркек, ер, ери, бенде, қудайдың-қулы, адам ата, баба, ата, аға, әке, әжаға* т.б. контекстуаль мәнилерде қолланылыўы мумкин.

Антрополексемалар инглиз хәм қарақалпақ тиллеринде сөйлесиў, әңгимелесиў, гүрриңлесиў, қулласы қәлеген коммуникативтік процессте төмендегі лингвопрагматикалық функцияларды орынлайды. Бул жерде көбинесе негатив коннотацияға ийе болған сөзлерге итибар қараттық, гендерлік өзгешеликтерди есапқа алмадық, себеби ол өз алдына бир мәселе. Солай етип антрополексемалар;

1) номинативтік функция; инсанды басқаша қабыл етиў яки адамда еркин көз қарас атаў мысалы *mindblower – мий айландырыўшы* (мыж-мыж), *fox - хийлекер*.

2) идентификациялық функция – уқсаттырыўшы, теңлестириўши - өзін яки басқаны анық бир топарға яки суб мәдениятқа тийисли екенін көрсетиўши бир халат. *Hippie / хиппи, clucs / clan* наркаман т.б.

3) Апеллятив функция – биринши яки екинши бетти (мен,сен) турақлы алмастырып сөйлеўшиниң тыңлаўшыға қатнасы, яки шағымы мәнисинде сөйлесиўи. Мысалы; бул текстте инглиз тилинде, *Hey, you alkie, look at alkie me, қарақалпақ тилинде Хей, сен алқаш, мен алқашқа қара.*

4) Эмотивтік функция – антрополексеманың мотивациялық күшли экспрессив, яки иллюкутив акт күши тәсийри. Мысалы инглиз тилинде - *Oh, my trouble and strife.* қарақалпақ тилинде - *Ах, мениң бас аўрыў тәшүшшим.*

5) Инвективлик функция – этикалық табудың вербаллық бузылыуы . Мысалы; англис тилинде-*boneheaded*, қарақалпақ тилинде - көп синонимлерге ийе, *қабақ бас, кепек бас, ешек бас, шай мий, тауық мий* т.б.

Еки тилде адамларды атау, ат бериу сан жағынан жуда кең, көпшиликти қурайды, семантикалық планда хәр қыйлы буны усы тилдеги сөзликлер хәм текстлер қурамы анық дәлийллейди. Сөйлеуде антрополоксемалар тийкарынан деривациялық хәм семантикалық мотивацияларды өз ишине қамтыйды. Адам-адам образларында, хайуан жансыз предмет, өсимлик мифологиялық, абстракт түсиниклер образларында, хәттеки хәр қыйлы лақаптар атамалары менен аңлатылады. Бунда антрополоксикалық бирликлердин роли уллы. Еки тилде де антрополоксемалар сөйлеу процессинде екінши номинациялық (коннотативлик) қубылысқа ийе. Көбинесе сөйлесиушилер семантикалық деривация бағдарына итибар қаратады. Бундай жағдай, да хәр қыйлы сленг, жаргон көринисинде англис тилинде көплек ушырасады, ал қарақалпақ тилинде кем муғдарда, бирақ еки тилде де фразеологиялық бирликлер жедел қолланылады хәм олар сөйлеу процессинде бир қанша лингвопрагматикалық, линвомәдений, когнитивлик (менталлық) өзгешеликлерге ийе.

Солай етип, антрополоксемалардың англис хәм қарақалпақ тиллеринде коммуникативлик байланысларда жумсалыу өзгешеликлери өз шешимин күтпекте, себеби олар коммуникацияның прагматикалық көринисинде әхмийетли хызметлерди атқарыу менен бир қатар инсан қатнастарының нәзик, эмоциялық, социаллық, миллий мәдений тәреплерин ашып береді. Еки тилдеде антрополоксемаларды инсанның шахсый (жеке) сыпатламасын хәр тәреплеме анықлаушы, белгилеуши, яғный оның ис хәрекетлерин, искерлигин, әдет-қылықтарын, минез-қулқын, сыртқы белгилерин, ишки рухый халат, сапалық тәреплерин унамлы хәм унамсыз тиллик бирликлер, бахалаушы соның менен қатар прагма-дискурсивлик когнитив-семантикалық айрықшалықларға ийе қубылыс сыпатында түсиниуимиз мумкин.

Пайдаланылған әдебиетлар:

1. Абдурахманов А.К. Способы номинации лиц как отражения языковой картины мира в узбекском и русском языках – Автореф. дисс. ...канд. филол.наук. – Ташкент, 2007.
2. Бердимуратов Е. Қарақалпақ тилинің лексикологиясы. - Нөкис; Билим, 2004.
3. Дуличенко Л.В. Антрополоксемы с негативным значением и их лексикографическое описание. Автореф. дисс. ...канд. филол.наук. – Москва, 2000.
4. Ерназаров К. Шаймий - Нөкис; Қарақалпақстан, 2019.
5. Забаткина В.И. Новая лексика современного английского языка– Москва; Высшая школа, 1989.
6. Қарақалпақ тилинің тусиндирме сөзлиги I-VII томлар.- Нөкис, 2023.